

**ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ
SOME PROBLEMS OF THE LEGAL HISTORY UKRAINE
(THE HETMAN'S PERIOD)**

Досліджуються дискусійні юридичні питання історії України-Гетьманщини, зокрема питання хронологічних меж визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Аналізуються рішення Переяславської ради 1654 р. Та її юридичні наслідки для України. В статті автор намагається розглянути підходи дослідників до форми Московського договору 1654 р., визначити хто є сторонами договору, висвітлити юридичну оцінку відносин України-Гетьманщини за договором 1654 р.

Some disputable problems of the legal Ukrainian history are being researched in the article. Among the mentioned points are the chronological periods of the liberation war under Bohdan Chmelnitsky's leadership, including the hetman's time. Special analyses are made by the author to the decisions of the Pereyaslavskaya Rada, 1654 and its legal consequences for Ukrainian's independence. The author tries to research the approaches of other authors to the form of the Moscow Treaty, 1654 and to identify who were the sides of the Treaty and to evaluate the legal status of Ukraine within the Treaty, 1654.

Юридична історія України-Гетьманщини традиційно викликала та викликає чималий інтерес громадськості і фахівців, істориків права. Бо цей період поєднує в собі питання однієї з найвизначніших подій в історії українського народу – визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, спроби творення в її ході незалежної козацької держави, проведення Переяславської ради 1654 року та укладення українсько-російського договору, боротьби за збереження ознак автономії України в складі Російської імперії тощо. Особливо зростає увага до цих знаменних подій у зв'язку з розбудовою незалежної української держави, необхідністю вивчення розвитку державності на різних етапах історії України.

В науці залишається відкритими питання (хоча вони на перший погляд безпосередньо не торкаються інтересів істориків держави і права) типології, хронологічних меж і періодизації боротьби, що розпочалась у 1648 році. Набули поширення такі перлини як “повстання” (козацьке, народне, українське, селянське тощо), “війна” (козацька, селянська, громадська, польсько-козацька, визвольна, національна та т. ін.), “революція” (козацька, буржуазна, національна, національно-визвольна, українська). Автори навчального посібника “Історія України: нове бачення” вважають, що за своїми масштабами, змістом, формами, характером та метою боротьби, якісними змінами, що відбувались в політичному, соціально-економічному та духовному житті суспільства подія, котра розпочалась у 1648 році, становила не “повстання” чи “війну”, а Українську національну революцію близьку до Нідерландської революції 1566-1609 років. [5, ст. 92]

Залишається також нез’ясованим питання хронологічних меж національно-визвольної війни українського народу. Інтерес істориків держави і права до цих питань викликаний тією обставиною, що з цими подіями тісно пов’язані появи перших в Україні державно-правових доктрин т.зв. “козацького періоду” та втілення їх в державну практику. [1;9;10, ст.89-94] У зв’язку з цим хотілося висловити деякі міркування. На наш погляд, період зародження державно-правових доктрин в Україні та їх практичне втілення можна позначити від середини XVII ст. до повного скасування автономії України-Гетьманщини. Поява на політичній арені українського козацтва приводить до того, що воно поступово перебирає на себе функції виразника національних інтересів на українських землях. Безправне положення козацтва в польській державі і боротьба за свої політичні і соціальні права, за права своєї національності і віри об’єднували козацтво, незважаючи на певну класову диференціацію в його рядах, створювали з нього велику соціальну силу, грізну для польських панів. Козацький рух знаходив підтримку й розуміння селянських мас – основного ядра населення України. Дякуючи цьому, боротьба з польською державою втрачає характер

простих бунтів, конфліктів, а перетворюється в глибоку соціальну боротьбу за свої права. Ця боротьба проходила з перемінним успіхом, але в цей період козацтво формується як суспільно-правовий інститут. Разом із цим починають формуватися зародки національної державницької ідеї, закладаються державницькі інституції нового часу. Ідеї Й.Борецького та З.Копистянського, відомі кондиції С.Наливайка, передані польському королю у 1596 році, тоді ж складений політичний проект Київського католицького єпископа Й.Верещинського, державницька практика П.Сагайдачного заклали основи для формування національної державницької ідеї. Головною ідеєю вищезгаданих проектів було надання козацтву територіальної автономії разом із становими привілеями. Стали формуватися зародки українських державницьких інституцій, що втілювалися в Запоріжжі й козацькому регіоні півдня Київського воєводства. Це знайшло своє відображення в тій чи іншій мірі в ряді жалуваних зверху литовськими і польськими князями та королями козацтву т.зв. конституцій – привілеїв на права та вольності, в постановах сейму 1593, 1596, 1601, 1607, 1609, 1611, 1613 рр., а також в угодах козацьких представників із представниками польського уряду: Житомирська ординація 1614 р., Вільшанська угода 1617 р., Роставицька угода 1619 р., Куруківська угода 1625 р., Переяславська угода 1630 р. Але польський уряд не був готовий на такі кардинальні реформи, що виразно видно з Ординації війська Запорізького 1638 року, яка, по суті, скасувала демократичні зародки козацької державності. Це також стало однією з причин посилення невдоволення і як результат поєднання козацького і селянського чинників призвело до справді революційного вибуху, який серйозно підірвав могутність Речі Посполитої. Революція, що почалася в 1648 році, дала поштовх новому витку процесу державотворення. Розпочалося створення незалежності від Польщі і козацької держави. На теренах Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств в результаті практичного опробування зародків козацької державності почалося утвердження нової моделі політичного устрою. До речі, проблема їх

трансформації в загальнодержавні інститути козацької України повинна стати об'єктом спеціальних історико-правових досліджень.

В ряді октройованих актів конституційного характеру (Зборівський договір 1649 р., Білоцерківський договір 1651 р., Переяславські та інші гетьманські статті, інші документи конституційного характеру) Україна визначалася як окреме державне утворення з чітко визначеними державними кордонами, із власною територією, власним військом, судом, власною вірою, органами державного управління і, особливо, власною мовою. На жаль, національна державницька ідея протягом тривалого часу проходила шлях від боротьби еліти переважно за власні привілеї, “суверенітет” і велич особистої булави до гасел автономії або незалежності України, але обов'язково під чийось протекторатом (польським, турецьким, російським, шведським). Практично ніхто з українських політичних поводитирів не ставив за мету досягнення дійсного суверенітету, справжньої самостійності. А це приводило до чвар у стані української політичної еліти та інших негативних наслідків. Зі скасуванням автономії України-Гетьманщини припиняє своє існування державно-правова практика українського конституціоналізму.

Чималий інтерес науковців викликали і викликають рішення Переяславської ради та її наслідки для України та Росії, хоча слід констатувати, що українсько-російські відносини після Переяславської ради ще недостатньо аналізуються з юридичного боку відповідними спеціалістами. [4; 8]

Оскільки в документах часів Переяславської ради вживалася не зовсім чітка в юридичному розумінні формула про “перехід гетьмана і Війська Запорозького під руку московського царя”, то дослідники в першу чергу намагалися охарактеризувати цей процес відповідними юридичними термінами. Так, писали про інкорпорацію України в Московську державу, реальну унію, персональну унію, автономію, федерацію, конфедерацію тощо. Серед відомих дослідників українського права першим з цього приводу ризикнув висловитися М.Слабченко у своїй студентській праці

“Малоросійський полк в административном отношении. ”Историко-периодический очерк”, котра була надрукована, як окреме наукове дослідження. Молодий дослідник висловив думку, що після 1654 року Україну було поставлено у васальну залежність від Москви. Проте це викликало різкий протест М.Василенка (на той час приват-доцент Київського університету). Він вважав такий висновок передчасним, поза як “справа юридичного відношення України і Москви ще не є дослідженою і представляє собою дуже важке наукове питання”. М.Слабченко у відповідь навів нові аргументи. Хід цієї дискусії було відбито на сторінках “Записок наукового товариства ім. Шевченка” (т. 108, 116). Проте, загалом в дореволюційні роки українське правознавство, яке тільки народжувалося, було в силі більше констатувати наявність відповідної наукової проблеми, а не її вирішити.

Ситуація докорінно змінилася після повалення російського самодержавства, коли на хвилі загальнонаціонального піднесення значного розвитку набула українська гуманітарна наука. Новостворена Українська Академія наук і, зокрема, її постійна Комісія історії західноруського і українського права, серед своїх першочергових завдань передбачали юридичний аналіз договорів України з Московією XVII-XVIII ст. З цією метою проведення відповідних досліджень було доручено у 1920 році висококваліфікованому співробітнику зазначеної Комісії, майбутньому члену-кореспонденту ВУАН В.Щербині. В академічному звіті за 1923 рік зазначалося., що розвідка В.Щербини “Гетьманські договірні статті” вже готова до друку, але незабаром дослідник перейшов до іншої академічної установи, а його праця так і не побачила світ. Так само, до речі, не завершив свої дослідження з цікавої проблеми “Прикордонні спори між Московією і Україною після Богдана Хмельницького” інший «історик з правовим ухилом» П.Смирнов, заарештований у зв'язку з сумної слави процесом “Київського центру дій”. Компенсуючи ці втрати, в 1927 р. в академічному “Ювілейному збірнику на пошану академіка Д.І.Багалія” з'являється дійсно

класична праця А.Яковлева “Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654”. Дослідник чітко дав відповідь на ряд принципових питань. Він підкреслив, що між Україною і Москвою існував юридично зафіксований договір, умови якого були викладені у відомих “Березневих статтях” і кількох царських жалуваних грамотах (сукупність цих документів і складає власне текст договору). Наступного року на сторінках “Ювілейного збірника на пошану М.С.Грушевського” А.Яковлев продовжив дослідження цієї проблеми, аргументуючи думку, що в 1659 році автентичний текст договору 1654 року було сфальсифіковано московськими боярами і Ю.Хмельницький ввів цей текст до державного вжитку. Одночасно було надруковано і протилежну думку В.Щербини про те, що т.зв. “Переяславські статті 1659 р.” відповідали дійсності.

Подальші роки ВУАН лише побіжно зверталось до цієї проблеми. Зокрема, Л.Окиншевич опублікував в працях комісії низку рецензій на зазначені праці А.Яковлева та видані за кордоном статті Р.Лашенка та Д.Одинця. Він підтримав основні висновки А.Яковлева і в той же час гостро розкритикував інші праці, як такі, що не мають наукової новизни. Розгром академічної гуманітарної науки у 30-ті роки привів до того, що українські радянські вчені надовго втратили можливість займатися проблематикою правового оформлення відносин України з Москвою.

Разом із тим А.Яковлев довів свої дослідження до логічного завершення і видав у 1934 році у Варшаві фундаментальну працю “Українсько-Московські договори в 17-18 ст.”, в якій проаналізував не тільки договір 1654 року, але й проекти царських договорів з І.Виговським та Ю.Хмельницьким.

У післявоєнний період, незважаючи на окремі епізодичні публікації А.Ткача та деяких інших авторів, ґрунтовного монографічного аналізу договорів України з Москвою в радянському правознавстві так і не було здійснено. При цьому, однак було відкинуто концепцію “васальності” України як таку, що не виправдано персоніфікує міждержавні стосунки, і здебільшого стверджувалася теза про широке самоврядування України-

Гетьманщини у складі Росії. За кордоном, хоча і з'явилися цікаві праці В.Гривка, О.Юрченка, З.Когута, теж на нашу думку, не вдалося піднятися на досягнутий А.Яковлевим рівень. В останній час з'явилося багато наукових публікацій правознавців., які в тій чи іншій мірі зачіпають питання досліджуваного періоду, але для сучасних українських науковців залишається широкий простір для роботи, реальна можливість переосмислити в нових історичних умовах юридичні наслідки Переяславської ради.

Усі дослідники визнають, що Переяславська рада 1654 року була важливою подією в історії українського народу. Однак на цьому єдність закінчується і починаються розбіжності. Якщо одні історики оцінюють цю подію як прогресивне возз'єднання двох слов'янських народів, то інші вважають 1654 р. політичною помилкою Б.Хмельницького. Ще більші розбіжності виявляються тоді, коли робиться спроба з'ясувати конкретні наслідки Переяславської угоди, визначити форму державно-правових зв'язків України з Росією. І перш за все правовий статус України. Цьому сприяє та обставина, що державно-правові зв'язки України з Москвою зафіксовані не в одному єдиному акті, а в цілому комплексі документів. Дослідники серед цих документів називають, насамперед, Просительні статті Б.Хмельницького від 17 лютого 1654 року, де висловлені пропозиції гетьмана та генеральної старшини, Березневі статті 1654 року в кількості 11 статей та царські жалувальні грамоти від 27 березня 1654 року та 12 квітня 1654 року, де дається відповідь царя. Порівнюючи всі документи щодо їх змісту, можна зауважити, що пропозиції Б.Хмельницького як проект договору цілком вичерпуються Березневими статтями та царськими жалувальними грамотами як ратифікаційними актами царської влади. Всі разом, названі вище документи становлять, як слушно твердив відомий історик українського права А.Яковлів, повний та остаточний текст договору 1654 року, укладений на підставі домовленості в Переяславі і тому він має називатися Московським договором 1654 року. В такій сукупності він розглядається як

основний юридичний акт, котрий визначав правові відносини між Україною та Росією впродовж тривалого часу. Договір вважався “вічним”, але в силу тогочасної персоніфікації міжнародних стосунків перезатверджувався у вигляді т.зв. “гетьманських статей” з обранням кожного нового українського гетьмана. Ці нові договори між Військом Запорозьким і московським царем вбирали в себе власне основний договір, тобто статті Б.Хмельницького і нові додаткові умови.

Не менш дискусійним є питання про форму договору. Він, як бачимо, не становить єдиного акту з підписами сторін. Умови договору містяться в кількох актах, різних за формою: Б.Хмельницький та Військо Запорозьке заявили свої умови у формі подання, “чолобитної”, “милості”. Отже, акти, якими обмінялися сторони, отримали форму “прохання”, “пожалування” і, на перший погляд, виходить угода нібито нерівних сторін. Але, по-перше, форма договору мало пов’язана з його змістом: як ми зауважили вище зміст акту 1654 р. є дійсний договір між Військом Запорозьким і Москвою. По-друге, в цьому випадку московський уряд узяв за зразок акти Зборівського договору Війська Запорозького з польським королем 1649 р.: з одного боку, королівський маніфест – жалувана грамота, а з другого – привілей, що містив у собі статті-пункти. Таким чином, складалися угоди козаків з польськими королями, наприклад: Куруківська угода 1625 р., Переяславська угода 1630 р. тощо, тому не треба надавати важливого юридичного значення такій формі договору. Але те, що це був договір, особливо видно з угод із Москвою наступних гетьманів: одні статті подавали гетьмани на затвердження царя, інші – надавав цар, а затверджували гетьман і козацька старшина (Переяславські статті 1659 р., Глухівські статті 1669 р. тощо). По-третє, акт 1654 р. обидві сторони в офіційних актах іменують “трактатом”, “договором”, “договірними статтями”, за яким Військо Запорозьке піддалося під високу руку московського царя. Уряд Олексія Михайловича та його наступники, і навіть такі руйнівники прав України, як Петро I та Катерина II, розглядали ці документи як договір, а Березневі статті називали договірними

статтями. Таким чином, не зважаючи на подвійність своєї форми, акт 1654 р. є в дійсності двобічним договором між Військом Запорозьким та московським царем.

Хто ж був сторонами договору? Договір складений у XVII ст., коли існували дещо інші категорії, зокрема, відносно поняття держави. Тому у політичних актах юридичні стосунки між державами уявляли як стосунки між особами монархів, а не як стосунки між окремими державами. Тому з погляду договору 1654 р. юридичні стосунки, що постали внаслідок цього договору зв'язують гетьмана Богдана Хмельницького, що персоніфікує Україну, і царя Олексія Михайловича, що персоніфікує Московську державу. Але гетьманська влада була обмежена, тому відносно другої сторони слід правильніше говорити “гетьман і все військо Запорозьке”. Як зазначає А.Яковлев, незважаючи на зовнішню форму “клопотання-пожалування”, прийняту з огляду на монархічні традиції і попередні договори козаків з польським королем, цей договір був двостороннім і рівноправним. Стороною договору згідно з тогочасною правовою доктриною виступали з одного боку, московський цар, а з іншого “гетьман та Військо Запорозьке. [11, ст. 116]

Не зовсім чітка в юридичному розуміння формула про “перехід гетьмана і Війська Запорозького під руку російського царя” викликала розбіжність в оцінці самої суті Московського договору 1654 р. та його історично-юридичної кваліфікації. З'ясування цього питання ускладнюється також низкою обставин, передусім відсутністю офіційного тексту документів, з яких складався договір 1654 р., різними поглядами на кінцеву мету цього договору з обох сторін, відсутністю єдиної наукової термінології, яка б допомогла усунути суперечності у розумінні, тлумаченні державно-правових зв'язків України та Росії за Березневими статтями, давністю державно-правових подій, що розглядаються. До того ж не завжди дослідники розмежовують державно-правову форму зв'язків, відносин України та Росії за договором, з їхнім реальним втіленням у життя, а також змінами, які сталися незабаром після 1654 р.

Тому не дивно, що й тепер у науці існують різні погляди на відносини України та Росії за Московським договором 1654 р., не має точного визнання правового статусу України за цим договором. Є автори, які обмежуються загальною вказівкою на об'єднання України та Росії, не з'ясовуючи при цьому ні форми, ні змісту цього об'єднання (М.Аркас, Н. Полонська-Василенко). Більшість дослідників точніше характеризують це об'єднання і висловлюють про нього різні думки. Пишуть про персональну унію, себто об'єднання двох окремих держав в особі спільного монарха (Р.Лашенко, В.Сергієвич, А.Філіпов) або т.зв. "реальну" унію, коли дві держави зливаються в одну, дістаючи спільні вищі установи (М.Дьяконов). Деякі розглядають це об'єднання як військовий чи військово-політичний союз (І.Борщак, В.Василенко, В.Ліпінський, А.Оглобін), інші вважають, що Україна приєднувалась до Москви на основі автономії (Б.Нольде) або бачать у договорі акт неповної інкорпорації України Москвою (І.Розенфельд).

За офіційною радянською доктриною Переяславська угода стала кульмінаційним моментом у віковому прагненні українців та росіян до возз'єднання і що возз'єднання цих двох народів було основною метою повстання 1648 р., а згідно з Березневими статтями Україна-Гетьманщина входила до складу Російської держави на засадах досить широкої політичної автономії.

Існує ще одна серйозна позиція: за договором 1654 р. Україна увійшла в підданство, під протекцією Росії на умовах васальної залежності України від Москви (М.Грушевський, Д.Дорошенко, З.Когут, І.Крип'якевич, М.Слабченко, А.Яковлева). В.Ліпінський уточнював: це був військовий союз, забезпечений формою протекторату. Протекторат – це звична, поширена за часів феодалізму форма міжнародної васальної залежності малої та слабкої держави від великої та сильної. Зміст протекції обумовлюють конкретні обставини укладення союзу, але першою та обов'язковою його умовою є військовий догляд протектора державі, якій вона протегує, державі-васалу. Україна могла обрати собі сюзерена з формально рівних кандидатур:

турецького султана, кримського хана, короля польського або царя православної Росії. Проте про вступ до складу Туреччини, кримського ханства або Польщі не могло бути й мови. З огляду на реальну обстановку, за тверезим розрахунком Україна віддала перевагу укладенню такого договору в січні 1654 р. з Росією. Вона уклала цей договір добровільно, як визнаний суб'єкт міжнародного права. Всі документи, якими оформлявся договір, послідовно використовували такі терміни, як “взять под високою государеву руку”, “поддатся под високою руку царя”, “вступить в подданство”. Це загальноновизнані, поширені в міжнародній практиці того часу юридичні формулювання, які скріплювали відносини протекції. І хоча ні в Просительних статтях Богдана Хмельницького, ні в Березневих статтях територіальне питання не порушувалось, зрозуміло було, що Україна збереже свій державний кордон.

Звичайно ж, протекторат – це одна з форм залежності. Зміст, ступінь залежності України від Росії визначало конкретне співвідношення сил не тільки в Україні та Росії, але й у тому міжнародному співтоваристві, де і Україна, і Росія виступали як формально рівноправні суб'єкти. За договором 1654 р. залежність України від Росії зводилась лише до права царя отримувати грошову данину і контролювати зовнішні зв'язки України. В.Ліпінський розцінював щорічну данину за військову допомогу царя, як номінальну умову протекції. [6, ст.21] І не дивно, що чимало вчених розглядають це обмеження прав України, як номінальну протекцію царя над Україною, номінальну васальну залежність.

Отже, становище України за договором 1654 р. ніяк не можна розцінювати, як автономію у складі Росії, бо автономія і протекторат це різні явища. Протекція Росії над Україною не була також конфедерацією, навіть своєрідною. Конфедерація передбачає реальну рівність сторін і створення спільного, утвореного на засадах рівного представництва, органу для регулювання і вирішення їхніх спільних проблем, а договір 1654 р. такої умови не передбачав.

Можна погодитись з думкою А.Яковліва, що за підставами договору Україна де-юре потрапляла у васальну залежність або під протекторат Москви, але де-факто зберігала повну незалежність у своєму внутрішньому житті, а також така незалежність значною мірою була присутня у зовнішніх зносинах.

Таким чином, діапазон поглядів досить широкий: від проголошення бездоговірною і безумовною вступу України до Московської держави на правах провінції до визнання повної автономії України на правовій підставі двосторонніх українсько-російських договорів. [3, ст.227-230] Полеміка про природу юридичних взаємовідносин України з Росією, юридичний статус їхнього союзу значно сприяла поглибленню наших знань з історії держави та права України, але ці питання залишаються актуальними та невирішеними до цих пір. Так, як би не кваліфікували й не оцінювали відносини, які утворилися внаслідок переяславських і московських переговорів, не можна забувати, що вони юридично оформлені так не ясно, що обидві сторони, і Москва, і Україна, вкладали в них різний зміст і кожна по-своєму розуміла суть цих відносин.

Гетьман та козацька старшина справді дивилась на протекцію московського царя як лише на певну, може навіть і тимчасову комбінацію, котра давала змогу нарешті покінчити тяжку боротьбу за розірвання державно-правового зв'язку з Польщею і набути бажаної волі. З іншого боку, погодившись прийняти Україну “під високу царську руку”, в Москві з перших же років старалися, використовуючи кожне необережне слово або неясну фразу в звертаннях гетьманів до московського уряду та, спираючись на різні прояви суспільного антагонізму на Україні, розповсюдити якомога ширше свій вплив на українське життя, здійснити повну інкорпорацію України.

Першим юридичним документом, на основі якого була розпочата така політика, слід вважати Переяславські статті 1659 р., які підписав гетьман Ю.Хмельницький на основі фальсифікованого московського договору 1654 р.

з доповненням кількох нових статей. Цей документ обмежував самостійність української козацької держави, посилював її залежність від Росії. На підставі цього документа, Москва приступала до поступово переведення України зі становища васальної, протегованої держави, в автономну, самоврядну організацію в складі Росії. [5, ст.192] Підписання Переяславських статей 1659 р. формально припинило дію Березневих статей 1654 р. Відповідно до них козацька Україна позбавлялась права без дозволу царя переобирати гетьмана, гетьман втрачав право призначати та звільняти полковників, карати смертю старшин, виступати в похід без царського дозволу. Заборонялися зносини з іншими країнами. Російські воєводи отримали право прибути разом із залогами до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Києва, Брацлава та Умані. Аналогічні зміни у правовому становищі України закріплювалися і в подальших гетьманських статтях, своєрідних угодах двох сторін (Росії в особі царського уряду та України в особі гетьмана), що визначали правовий статус України та її відносини з Росією, юридична характеристика яких, до речі, теж є дискусійною. Багато вчених розглядають їх як своєрідні конституції України [2, ст. 345] або октройовані даровані зверху акти конституційного характеру. [7, ст. 202] При чому, внаслідок того, що оригінали документів, які складають Московський договір 1654 р. не збереглися (до нас дійшло ряд перекладів, чернеток, робочих записів московських чиновників та інші джерела), деякі дослідників вважають, що при обранні на гетьманство Ю.Хмельницького у жовтні 1659 р. московському урядові вдалося провести для затвердження сфальсифікований текст договору 1654 р., і відтак, всі наступні гетьмани присягалися дотримуватися саме цієї підробленої угоди. До того ж, царському уряду вдалося, використовуючи внутрішній розбід всередині України-Гетьманщини, нав'язувати нові, додаткові статті, основною метою яких було ліквідувати автономні риси правового статусу України-Гетьманщини в складі Росії.

Не менш цікавими для історико-правової науки є також питання співвідношення республіканської та олігархічної, навіть монархічної форми правління, співвідношення владних повноважень головних елементів політичної системи України-Гетьманщини, характеристики політичного режиму козацької держави та інші питання.

1. Борисенко В.Й. Чи дійсно визвольна війна українського народу середини XVIII ст. закінчилися в 1654р.? // Історія України в запитаннях та відповідях. – К., 1991; 2. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. . – К., 2000. – С. 345; 3. Історія держави і права України. У 2-х томах. За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – К., 2003, т.1, – С. 227-230; 4. Історія України. Курс лекцій. У 2-х кн. – К., 1992; 5. Історія України: нове бачення. – К., 2000; 6. Ліпинський В. Україна на переломі // Вивід прав України. 1991 – С. 21; 7. Мироненко О.М. Історія Конституції України. – К., 1997, – С. 202; 8. Рибалка І.К. Історія України. У 3-х ч. – Харків, 1995, ч.1; 9. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К., 1993; 10. Ткаченко В.А. Про періодизацію та датування визвольної війни українського народу. // Вісник університету внутрішніх справ, 1996, Вип. I. – С. 89-94; 11. Яковлев А. Договір Богдана Хмельницького 1654 р. // Українська історія. Журнал, 1993, №7-8. – С. 116.